

Любов Якиминська,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і загальних дисциплін
Первомайського інституту Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

«ОБОРОННА ІДЕЯ» ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОЗАЦТВА

Проаналізовано «оборонну ідею» українського козацтва як христового воїнства. Досліджується еволюція даної ціннісної орієнтації в фольклорній творчості у післякозацький період в трьох часових проміжках: дорадянському, радянському та пострадянському на матеріалах Степового Побужжя.

Ключові слова: «оборонна ідея», христове воїнство, козацтво, Степове Побужжя.

Подібні до козацьких лицарські угруповання були досить характерним явищем для середньовічної Європи. Це не могло не призвести до вироблення у схожих соціальних групах у широких просторових межах подібних способів адаптації до умов існування та діяльності. Військова специфіка діяльності, відповідно, призвела до деформації основних ментальних настанов у бік, що є необхідним для нормального функціонування подібного соціального угруповання. Саме тому деякі риси, притаманні українському козацтву, цілком справедливо називати інтеретнічними (або міжетнічними).

Однією з таких ментальних характеристик українського козацтва є його релігійність. Дослідники виводять її із беззаперечного ставлення козацтва до власного життя як засобу служіння та захисту православної віри. Релігійність є однією з важливих засад військово-лицарського кодексу. Такий феномен пояснюється тим, що небезпека і смерть, які є постійними супутниками воїна, сприяють загостреному сприйманню ірраціонального. У науковій парадигмі неодноразово зверталася увага на ретельне дотримання воїнами релігійних догматів. Особливого розвитку ця риса починає набувати в епоху середньовіччя. Як зазначає В. Брехуненко, у вказаний період великого впливу отримує так звана концепція «христового воїнства»¹, за якою війна за віру була залучена до системи християнських цінностей. Таким чином, релігійність була однією із наскрізних характеристик військових угруповань середньовіччя, в першу чергу тому, що на воїнів було покладено місію «захисту» церкви і релігії. Тому на теренах України гарантом збереження православної віри виступило військово-угруповання – українське козацтво.

Релігійність як імператив українського козацтва, утвердження «оборонної місії» відзначали Д. Наливайко², В. Брехуненко³, В. Москалець⁴ та інші. Образ козацтва як охоронців віри та волі народу відображений у циклі фольклорних творів, в першу чергу – козацьких дум.

Метою даної статті є аналіз «оборонної ідеї» захисту релігії і церкви в епоху функціонування козацтва як окремої суспільної верстви та її подальшої еволюції у фольклорних творах в післякозацький період.

Чи не найбільше дискусій серед дослідників менталітету українського козацтва, викликає саме релігійність. З одного боку, було відмічено «надзвичайну впертість в дотриманні формальностей», як то: постів, святкових днів та ін., з іншого – існують реальні приклади нищення козаками церковних святинь, причому не тільки католицьких чи мусульманських, а часто – й православних⁵.

У контексті полеміки слід звернути увагу на те, що система ціннісних орієнтацій конкретної спільноти – це абстрактне, ідеальне уявлення про ідеального представника конкретного соціокультурного середовища, а запропоновані нею (системою цінностей) моделі поведінки є уявленням про ідеальну поведінку кожного індивіда, дотримуючись яких, можна побудувати ідеальне для певної спільноти суспільство. Інакше кажучи, система ціннісних орієнтацій суспільної групи не є переліком характерних для членів даного суспільства ментальних рис та конкретною моделлю поведінки, а певним корелятом, загальною направленістю функціонування та життєдіяльності суспільства в цілому тим еталоном, до якого вважається за потрібне прагнути членам конкретного соціокультурного середовища.

Таким чином, дослідження системи ціннісних орієнтацій будь – якої соціокультурної або етнокультурної спільноти є спробою реконструювати ідеал, до якого прагнуть і який є, по суті, кінцевою метою її життєдіяльності, але який не обов'язково тотожний реальним поведінковим моделям її представників, навпаки, і суттєвим чином відрізняється від них.

Крім того, аналіз досліджуваного питання не буде достатнім, якщо не звернути увагу на соціальний склад козацького війська, в якому поряд із так званими «професійними» козаками існував ще один прошарок людей, які входили до козацтва протягом недовгого часу і розглядали козакування не як спосіб життя, а як спосіб уникнути покарання, або ж покращити власне фінансове становище. Це уможлилювалось як відносно простим способом входження до складу Запорозької Січі, так і вільним виходом з козацького «братства» для тих, хто «зажирів від козацького хліба».

Ще однією особливістю актуалізації такої риси, як релігійність, було те, що для вдалого походу козаки потребували церковного благословення. Логічним продовженням цього факту стало культивування козаками сприйняття смерті як неминучої, однак не фатальної, а усвідомленої. «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий потерпіти всякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті – приставай до нас. Не треба боятися смерті – від неї не вбережешся»⁶. Близькими мотивами просякнута і фольклорна творчість: «Благослови мені, козаку молодому, на герці погуляти,/ За віру християнську одностайно стати/ Чи не міг би я собі слави – лицерствія достати?» (записано на Миколаївщині на початку XX ст.)⁷. У контексті сказаного видається зрозумілим, чому козаки вважали війну святою справою, оскільки вороги козаків були, в основному, іновірцями: поляки – католиками, турки – мусульманами. З цих причин козацтво дуже негативно сприймало інші віросповідання, асоціюючи їх, в першу чергу, з власними ворогами. Убивства, віроломство на війні виправдовувалися тим, що противниками козаків були

представники іншого віросповідання; в боротьбі проти них, таким чином, допускалися подібні вчинки, які, по суті, суперечать християнській моралі. Так, коли 4 липня 1775 р. російські солдати оточили Нову Січ, архімандрит Володимир (Сокальський), вмовляючи козаків не стріляти, говорив: «Москаль хоч і недруг, але ж православної віри людина». В даному контексті показовим є, що більшість козаків не стали стріляти. «Знав, панотче, що сказати!»⁸.

Визнання запорожцями винятковості православної віри загрожувало перетворитися на релігійну нетерпимість, чому сприяв і характер відносин між Запорізькою Січчю та сусідами. Зокрема, в боротьбі проти мусульманського світу козацтво не зупинялось ні перед чим. Як відомо, така політика узгоджувалась із християнськими нормами. Оскільки противниками запорізьких козаків були, за їх розумінням, іновірці, в боротьбі проти них допускались і морально виправдовувались випадки хитрощів, порушення клятви та інші подібні вчинки, загалом несумісні з лицарською психологією. Цей факт знаходить широке відображення в козацьких думках (наприклад, «Козак Голота» (записано в Миколаївській окрузі Одеської обл. в першій чверті ХХ ст.)⁹, «Не славная Чута густими дубами» (записано в с. Седнівці Єлисаветградського повіту (сучасна Кіровоградщина) від Юхима Корнієнка – Середи в 1885 р.)¹⁰ та інші).

Особливо гостро звучить мотив релігійного протиставлення в думках про турецьку неволю. Не торкаючись суті, а тим паче деталей міжконфесійних взаємин, думи досить чітко, хоча й на перший погляд опосередковано змальовують їх наслідки. Попри багатство художньо – виражальних засобів і прийомів, українські землі описані в думках досить лаконічно – це «мир хрещений», «города християнські», «берег святоруський». Неважко помітити, що ці терміни, як і в певному розумінні їх узагальнюючий синонім «мир веселий», означають насамперед духовні цінності.

Натомість в описах чужої землі превалують матеріальні речі утилітарного призначення – «срібло», «злото», «дорогі напитки» та ін. Визначальним є той факт, що православні, які приймають інше віросповідання в неволі («Маруся Богуславка» (записано на Миколаївщині на початку ХХ ст.)¹¹, зрікаються батьківської віри задля якихось матеріальних благ, а не тому, що вбачають духовні переваги в іншій релігії. Водночас терміни «земля турецька» та «віра бусурманська» виступають синонімами. Власне «тяжка неволя» ототожнюється у думках з чужою вірою: «Що в тобі (неволі) козаки, бідні невольники, пробувають, /Та про віру християнську думають та гадають, /Землю турецьку, віру бусурменську клянуть-проклинають – /Ти, земле турецька, ти, віро бусурменська, ти розлуку християнська!»¹².

У думі «Федор безродний, бездолний» (записано на Миколаївщині на початку ХХ ст.) головний герой, помираючи, просить поховати його за християнським звичаєм. Знаковим є той факт, що вся дума присвячена похованню козака, тоді як смерть його не зображена зовсім. Цей факт вказує на важливість для воїна жити і навіть бути похованим за православною традицією¹³.

З іншого боку, фольклорна традиція містить також і згадки про відсутність у козаків можливості (чи потреби?) відвідувати церкву: «Славні хлопці-запорозці/

Вік звікували, церкви не видали;/ Як забачили в полі скирту, / Отаман каже: «Ото, братці, церква!»/ Савул каже: «Така висока?» Славні хлопці-запорозці/ Вік звікували, попа не видали; /Завбачили в полі цапа/ Отаман каже: «Ото, братці, піп, піп!»/ Савул каже: «Що я й причащався!» («Славні хлопці-запорозці», записно в с. Спаське Катеринославської губернії від Самійла Пруса в 80-х роках XIX ст.)¹⁴, «Козак тільки горілкою і вольною піснею душу свою спасає»¹⁵. Цей факт пояснюється досить просто, адже «Від серця до Бога навпростець дорога»¹⁶.

Отже, релігійність українських козаків була глибинним і природним явищем. Вона посіла вагоме місце у системі ціннісних орієнтацій українського козацтва, яке проголосило себе «захисником» православ'я, тим більше, що традиційні вороги козаків були іновірцями: «...А у Лузі при паланці/ Будем ся боронити,/ Щоби віру християнську/ Марно не згубити...» («Славно було в Побережжі», записано в с. Ганнівка Верходніпровського повіту Катеринославської губернії)¹⁷.

У контексті сказаного слід відмітити, що оборонна місія козацтва як захисника православної віри в ментальних настановах українського народу набула широкого смислового навантаження. Так само, як етнічний герой конкретного часопростору наділений тими рисами, які в ієрархії системи цінностей є на найвищому щаблі, український «справжній» козак виступає захисником тих верств населення чи то ментальних цінностей, які, на думку українців, у конкретних умовах найбільше цього потребують. Так, коли проблема релігійногогноблення втрачає свою актуальність, народна фантазія ставить козака на захист пригноблених селян.

Окреслену нами специфіку становлення образу «оборонної місії» доцільним буде проаналізувати у конкретному часопросторі Степового Побужжя.

Українська фольклорна традиція окресленого регіону дорадянського періоду містить у собі, з одного боку, згадки про козацтво як охоронця православної віри («Славно було в Побережжі», записано в с. Ганнівка Верходніпровського повіту Катеринославської губернії¹⁸; «Не славная Чута густими дубами», записано в с. Седнівці Єлисаветградського повіту в 1885 р.¹⁹; «Проводжала мати козака молодого», записано на Миколаївщині на початку XX ст.²⁰ та ін.). Разом з тим, простежується мотив перенесення на козака функції захисту пригноблених: «Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу, /Ди з нами, козаками, на Україну, на слободу. /На Україні всього много: і пашні, і браги; /Не стоять там вражі ляхи, козацькі враги. /На Україні суха риба із шафраном, /Будеш жити з козаком, як з паном.../ Будем багатих убивати./ А бідних наградати/ Та будем собі на той світ/ Спасення заробляти!» («Жив дома – добра не знав», записано на Катеринославщині в 90-х роках XIX ст. І. Манжурою)²¹.

Традиційною є також тенденція уособлення козака як захисника волі. «Коли козак у полі, то він на волі»²², «Степ і воля – козацька доля»²³, «Вольному – воля, спасеному – рай»²⁴, «Волю здобути, або вдома не бути»²⁵, «За рідний край радо вмирай»²⁶ та ін.

Фольклорна творчість Степового Побужжя XIX ст. репрезентує наявність тенденції переосмислення військових цінностей, що детально була досліджена В. Янівим²⁷. Так, «На війну йдучи по чужу голову, і свою неси»²⁸.

Таким чином, аналіз фольклорних текстів Степового Побужжя дорадянського періоду дає можливість говорити про збереження в образі козака рис захисника бідних і знедолених. Однак засвідчуємо наявність тенденції перенесення змісту «захисту» з релігійної (що в окресленому часопросторі вже втрачає актуальність у зв'язку з відсутністю необхідності її захищати) на соціально – побутову сферу.

У світоглядних уявленнях українців Степового Побужжя радянського часу козацтво традиційно асоціюється з волею. «Ми не любимо довго жити/ Шаблі сивий вус не знав.../ Гей, козаче, на врага!.../ Козак пана не знав звіку/ Він родився у степах/ Чортом (птахом) стався з чоловіка/ Бо зріс в конських стременах...» («Низом списи, низом списи», записано на Миколаївщині 1973 р.)²⁹. Аналіз фольклорних текстів показав превалювання ідеї «оборонної місії» переважно стосовно історичної парадигми (згадки про героїчне минуле).

Слід відмітити, що у світоглядних характеристиках українців досліджуваного хронотопу захисна концепція як необхідний елемент козацької свідомості є відсутньою (за матеріалами фольклорних текстів). Окреслена специфіка, на нашу думку, може пояснюватися порівняно низьким статусом у системі ціннісних орієнтацій досліджуваного періоду активного, перетворюючого (екстравертного) способу дії (дана світоглядна характеристика досліджуватиметься нижче). Але такі висновки не можна вважати абсолютними з огляду на фрагментарно представлену джерельну базу дослідження окресленого хронологічного періоду.

Актуалізація «оборонної місії», яку репрезентував козацький ментальний тип українського менталітету, змінює акценти з «захисту» ідеї в напрямку власного мікросвіту.

Отже, можемо зробити висновки про трансформацію ідеї «оборонної місії» на етнокультурному ґрунті Степового Побужжя радянського періоду в охорону власного мікросвіту, яку традиційно уособлювало у собі українське козацтво і козацький тип ментальних реакцій у специфічних умовах життєдіяльності. Таким чином, досліджувана риса – світоглядна характеристика в даному хронотопі сублімується, набуваючи рис «*vita minima*», притаманних селянському ментальному типу світоглядних характеристик.

Аналіз актуалізації «оборонної місії» у світоглядних уявленнях українців Степового Побужжя пострадянського періоду дає можливість говорити про її подібність до попереднього досліджуваного періоду. Як і в радянський період, основна увага у фольклорних текстах приділяється активному «захисту» власного мікросвіту: «Не тронь мене раз, я тебе десять раз не трону»³⁰, «Не сунь носа до чужого проса»³¹, та ін.

Ідея захисту «бідних і знедолених», характерна для світоглядних уявлень українців Степового Побужжя XIX ст. трансформується у зневажливе ставлення до цієї соціальної категорії. Це пов'язано з особливостями сприйняття праці на українському соціоментальному ґрунті: «Чого бідний? – Бо дурний»³², «Як зробив, такий і помагай Боже»³³, «Хочеш жити – вмій крутитись»³⁴, «Дурню і Бог не вгодить»³⁵ та ін.

Такі висновки яскраво репрезентують наступні слова респондента, бабусі 1910 р. народження, яка розповідала про «юрби комсомольців», що відбирали «геть

усе» під час «голодовки». Вона так характеризує сучасність: «...А тепер добре жити. Хліб є, а до хліба, хто робе – той заробе і буде мати, а хто п'є – той не буде мати»³⁶, пов'язуючи бідність, відсутність достатку в першу чергу з неробством.

Таким чином, ментальні настанови українців досліджуваного хронотопу репрезентують закріплення трансформації ідеї «оборонної місії» козацької ментальності, яка відбулася у ХХ ст., у бік зосередження на власному мікросвіті. Аналіз фольклорної традиції українців Степового Побужжя в історичній ретроспективі дає можливість говорити про еволюцію козацької ідеї захисника в напрямку, заданому селянським ментальним типом.

- 1 Брехуненко В. А. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот / Брехуненко В. А. // Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 102–115.
- 2 Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ в західноєвропейських літературних пам'ятках) / Наливайко Д. С. – К.: Дніпро. – 1992. – 495 с.
- 3 Брехуненко В. А. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот / Брехуненко В. А. // Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 102–115.
- 4 Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру / Москалець В. П. // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 67–79.
- 5 Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Янів В. – Мюнхен: Видавництво Українського Вільного Університету, 1993. – 241 с.
- 6 Москалець В. – Релігійність як риса українського національного характеру / Москалець В. П. // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 70.
- 7 Український фольклор: Хрестоматія / [упорядкув.: О. Ю. Бріцина, Г. В. Довженюк, Н. С. Шумада]. – К.: Освіта, 1997. – 752 с. – С. 63.
- 8 Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ в західноєвропейських літературних пам'ятках) / Наливайко Д. С. – К.: Дніпро. – 1992. – 495 с. – С. 185.
- 9 Із джерел української пісні. – К.: Дніпро, 1969. – 254 с. – С. 35–37.
- 10 Там само. – С. 161–162.
- 11 РФНБУ: І 5057, Песни запорожские, а. 4 зв.
- 12 Там само, а. 5.
- 13 Якиминська Л. Фольклор як форма репрезентації менталітету / Якиминська Л. // Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 674–678.
- 14 РФНБУ: І 47212, Записи песен, стихотворений и хозяйственные: записная книжка конца XIX в.; а.5.
- 15 ІМФЕ: ф 8, к.2, од. зб. 14: Яворницький Д. І. Приказки. 1878–1940 рр., арк.64.
- 16 Там само, од. зб. 9: Яворницький Д. І. Приказки. 1878–1940 рр., арк.82.
- 17 РФНБУ: І 5057, Песни запорожские, а. 3.
- 18 Там само, а. 3 зв.
- 19 Там само, а. 9
- 20 РФНБУ: І 3833, [записи й виписки з народних легенд. Скоропис середини XIX ст.]
- 21 Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии М. И. Манжура / М. И. Манжура // Сб. Харьк. ист.-филос. о-ва. – Т. II, вып. 2. – Харьков, 1890. – С. 37.
- 22 ІМФЕ: ф 8, к.2, од. зб. 14: Яворницький Д. І. Приказки. 1878–1940 рр., арк.62.

- 23 Там само. – Арк. 67.
24 Там само. – Арк. 38.
25 Там само. – Арк. 22.
26 Там само. – Арк. 98.
27 Янів В. Проблема психологічного окциденталізму України / Янів В. // Нариси з історії української етнопсихології. – Мюнхен: Видавництво Українського Вільного Університету, 1993. – С. 130–140. – С. 21.
28 Рукописні фонди національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі: РФНБУ): І 5057, Песни запорожские, арк. 6.
29 Там само.
30 Якиминська Л. Українські народні прислів'я та приказки Степового Побужжя / [упорядкув., прим. та передм. Якиминської Л.; ред. Тхоржевська Т.]. – Миколаїв, 2009. – 88 с.
31 Там само.
32 Там само.
33 Там само.
34 Там само.
35 Там само.
36 Тодосова Марія Григорівна, 1910 р. нар., с. Синюхін Брід.

SUMMARY

Lyubov Yakiminska

«THE DEFENSE IDEA» AS AN INTEGRAL CHARACTERISTIC OF THE COSSACKS

This article deals with the «defense idea» of the Ukrainian Cossacks as Christ's warriors. We study the evolution of this value orientation in the folk art in pislyakozatsky period in three time intervals: pre – Soviet, Soviet and post materials on the steppe Pobuzhya.

Key words: defense idea, Christ the host, Cossacks, Steppe Bug.

Олександр Савчук,

*інженер, Нововолинський факультет
Тернопільського національного економічного університету*

ПРАВОСЛАВНА ВІРА В ЖИТТІ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Розглядається питання ставлення запорозького козацтва до православної віри, а також досліджується вплив, який справило православ'я на релігійне життя козацького війська.

Ключові слова: Запорожжя, запорозьке козацтво, церква, релігійне життя, релігійність, православна віра.

Для широкого загалу козацтво постає монолітною спільнотою, яка протягом XVI–XVIII ст. боролася за порятунок православної віри від зазіхань підступних ворогів – татар, турків, поляків, уніатів тощо. Відмовившись від відтворення в козацькому товаристві багатьох законів, норм, відносин, притаманних